

© С. Щудло, П. Длугош

10. Зиновьев А. А. Кризис коммунизма / А. А. Зиновьев // Коммунизм как реальность. — М.: Центрполиграф. 1994. — 495 с.
11. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. — М., 1991
12. Мере Ж. Принцип суверенитету: історія та основи нової влади / Жерар Мере / [перекл. з французької Л. Кононовича]. — Львів: Кальварія, 2003. — 216 с.
13. Чалидзе В. Иерархический человек / В. Чалидзе. — М., 1991. С. 39.

Світлана Щудло – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Пьотр Длугош (Piotr Długosz) – доктор, ад'юнкт кафедри соціології організації та управління Інституту соціології Жешувського університету (Республіка Польща).

УДК 316.74

ОЦІНКА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті проведено порівняльний аналіз функціонування системи освіти України та Польщі. Розглядаються макропоказники, що характеризують освіту обох країн. Стаття базується на емпірико-соціологічних результатах Європейського соціального дослідження. Кореляційний аналіз даних опитування у Польщі та Україні дав змогу виявити чинники, що впливають на оцінку системи освіти. Нами доведено, що найбільшою мірою оцінка системи освіти у досліджуваних країнах пов'язується з довірою суспільства до соціальних інститутів.

Ключові слова: освіта, вища освіта, соціальний інститут, європейське соціальне дослідження.

ОЦЕНКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ И ПОЛЬШЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

В статье проведен сравнительный анализ функционирования системы образования в Украине и Польше. Рассматриваются макропоказатели, характеризующие образование обеих стран. Статья базируется на эмпирико-социологических результатах Европейского социального исследования. Корреляционный анализ данных опроса в Польше и Украине позволил выявить факторы, влияющие на оценку системы образования. Нами доказано, что в наибольшей степени оценка системы образования в исследуемых странах связывается с доверием общества к социальным институтам.

Ключевые слова: образование, высшее образование, социальный институт, Европейское социальное исследование.

ASSESSMENT OF FUNCTIONING OF EDUCATION IN UKRAINE AND POLAND: SOCIOLOGICAL CONTEXT

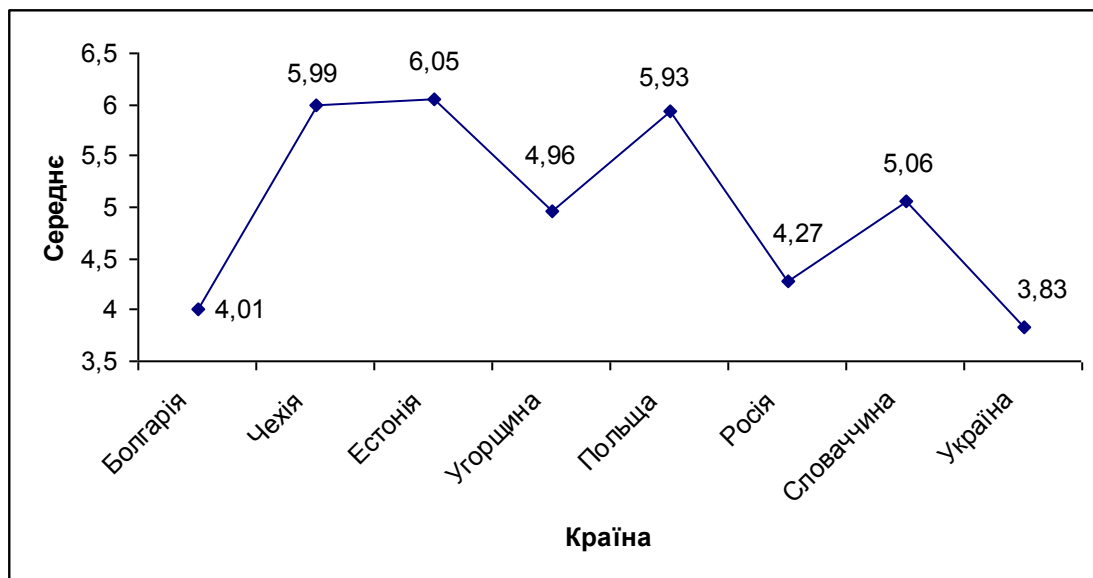
This article presents a comparative analysis of the functioning of the education system in Ukraine and Poland. We consider the macroeconomic indicators that characterize education in both countries. This article is based on empirical and sociological results of the European Social Survey. Correlation analysis of the survey data in Poland and Ukraine revealed the factors influencing the assessment of the education system. It was proved that most evaluation of the education system in the studied countries correlates with public confidence in social institutions.

Keywords: education, higher education, social institution, European Social Survey.

Постановка проблеми. В епоху формування «суспільства знань» освіта набуває все більшого значення. Для кожної держави розвиток сфери освіти переходить до розряду пріоритетних. На початку XXI ст. стає цілком очевидним, – не лише теоретично, а й з реального досвіду, – що стан та динаміка розвитку освіти визначатиме траєкторію подальшого розвитку держави. Все чіткіше усвідомлюється, що знання – це той невичерпний ресурс, який може стати основним фактором розвитку сучасного етапу людської цивілізації та впливати на майбутнє. Від знань залежить не лише економічне зростання, рівень добробуту суспільства, але і якість життя загалом. Е. Тоффлер зазначає,

що «майбутнє кожного практично цілком і повністю залежить від отриманої ним освіти» [1, с.431].

Таким чином, перспективи держави значною мірою визначаються ситуацію у сфері освіти. Стан справ освітньої сфери стає краще зрозумілим при зіставленні вітчизняних показників, з даними інших держав. На нашу думку, зміни інституту освіти мають значною мірою об'єктивно зумовлений характер. Вони суттєво залежать від державної політики у сфері освіти, зокрема інтеграції у міжнародні освітні структури, державних видатків на сферу освіти, ступеня охоплення населення загальною та вищою освітою, чисельності навчальних закладів та якості викладання у них тощо. Виходячи з цього, звернемося до аналізу вказаних макропоказників та зіставимо ситуацію у системі освіти України з ситуацією у системі освіти Польщі. До такого порівняльного аналізу у двох державах-сусідах нас підштовхнули результати соціологічного опитування, що регулярно проводиться у країнах Європи. За результатами опитування 2010 року, оцінка системи освіти респондентами держав Східної Європи суттєво різняться (див. рисунок 1).

Рисунок 1. Середньозважені показники рівня задоволеності системою освіти у країнах Східної Європи

Максимальні оцінки серед країн Східної Європи отримали освітні системи Естонії (6,05), Чехії (5,99), Польщі (5,93). Найнижчі показники характеризують системи освіти України (3,83), Болгарії (4,01), Росії (4,27). Насторожує, що система освіти України отримала мінімальну оцінку. Привертає увагу різниця відмінності оцінок, висловлених респондентами Польщі та України, відповідно 5,93 та 3,83. Держави Україна та Польща є територіально близькими, межують між собою. Обидві країни проводять активні реформи у системі освіти, є учасницями формування Єдиного європейського простору вищої освіти, однак Польща включилась до Болонського процесу у 1999 році, а Україна – дещо пізніше, у 2005 році. Постає запитання, що зумовлює такі відмінності? Однозначних відповідей на це запитання не знаходимо. Бажання з'ясувати причини такої суттєвої різниці спонукало нас до об'єднання наукових зусиль і проведення спільного українсько-польського дослідження.

Аналіз літератури засвідчив, що науковий доробок з проблеми функціонування системи освіти представлений значною кількістю праць соціологічного, філософського, педагогічного та управлінського напрямів. Однак сучасна ситуація у сфері освіти переконливо доводить, що однозначних переконливих відповідей на питання про якість сучасної освіти, чинники, що її обумовлюють, та критерії, за якими її оцінюють, немає. Соціологічний аналіз проблем освіти активно досліджується та представлений працями як українських дослідників (В. Астахова, В. Бакіров, С. Оксамитна, Є. Подольська, Л. Сокур'янська, В. Чепак та ін.), так і польських (Р. Борович, І.

Бялецькі, М. Захорська, З. Квецінські, М. Незгода та ін.). Водночас, існуючі дослідження більше концентруються на внутрішньоінституційних конфліктах освіти. У нашому дослідженні ми хочемо подолати таку обмеженість і вийти за межі національної системи освіти, порівняти ситуацію у вітчизняній системі освіти з ситуацією у інших державах Східної Європи, звернутися до компаративного аналізу громадської думки щодо функціонування освіти.

Метою нашої статті є порівняльний аналіз об'єктивних показників та суспільних оцінок функціонування системи освіти в Україні та Польщі, а також виявлення чинників, які зумовлюють відмінності.

Виклад основного матеріалу. Важливою характеристикою, що дає уявлення про місце держави у світовому просторі є Індекс людського розвитку. Однією зі складових цього показника є дані про рівень освіти. Порівняння цих даних, на нашу думку, буде одним з кроків до розуміння оцінок, висловлених респондентами Європейського соціального дослідження стосовно національних освітніх систем.

Для аналізу макропоказників використаємо результати Національної доповіді про людський розвиток – 2011 рік [2]. Дані, представлені у таблиці 1, характеризують 2010 рік.

Таблиця 1 – Зіставлення показників індексу людського розвитку України та Польщі (2010 рік)

Показники	Україна	Польща
Індекс розвитку людського потенціалу	0,710	0,795
Середня тривалість навчання (років)	11,3	10,0
Очікувана тривалість навчання (років)	14,6	15,2
ВВП на особу населення (дол.)	6535	17803
Рейтингова позиція	69	41

Станом на 2010 рік за показником ІЛР Україна входить до держав з високим рівнем розвитку, зайнявши 69 позицію зі 169. Польща за цим показником зайняла 41 місце і увійшла до групи держав з дуже високим рівнем розвитку, хоча й посіла у своїй групі передостанню позицію. З даних, вміщених до таблиці 1, бачимо що аналізовані держави суттєво різняться розміром валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну особу. Водночас, середня тривалість навчання в Україні є більшою, аніж в Польщі, відповідно 11,3 та 10,0 років. Така невідповідність може свідчити, що зникає кореляція між рівнем освіти населення та доходом держави. Більша тривалість навчання та вища освіченість населення не визначають пропорційно зростання добробуту держави. Це вказує, що населення стає формально освіченим, що суттєво актуалізує проблему якості освіти.

Більш детальний аналіз освітніх показників представлений у таблиці 2.

Таблиця 2 - Зіставлення освітніх показників індексу людського розвитку України та Польщі (2010 рік)

Показники	Україна	Польща
Рівень писемності дорослого населення (% у віці понад 15 років)	99,7	99,5
Населення з середньою освітою та вище (% у віці понад 25 років)	88,2	60,6

Коефіцієнт охоплення початковою освітою (% до населення молодшого шкільного віку)	сукупний	98,4	97,1
	чистий	88,9	95,6
Коефіцієнт охоплення середньою освітою (% до населення середнього шкільного віку)	сукупний	94,4	99,8
	чистий	85,0	93,8
Коефіцієнт охоплення вищою освітою (% до населення старшого шкільного віку)		79,4	66,9
Співвідношення учитель-учень (кількість учнів на одного вчителя)		.*	11,0

*дані відсутні

Таблиця складена за: джерело[3], [4]

Дані, наведені у таблиці 2, вказують, що в цілому освітні показники України є досить високими. На думку експертів, саме освітня складова ІЛР забезпечує Україні місце у групі країн з високим рівнем розвитку, оскільки інші складові – обсяг ВВП та тривалість життя, – суттєво тягнуть Україну вниз. Разом з тим, суттєво вищі показники включення населення в освітню сферу, як середню, так і вищу, за логікою, мали б зумовлювати і вищий рівень задоволення населення отриманою освітою. Однак прогнозована ситуація дисонує з результатами Європейського соціального дослідження.

Показники, наведені у таблиці 3, характеризують систему вищої освіти України та Польщі.

Таблиця 3 - Освітні макропоказники України та Польщі у 2010 році

Показники	Україна	Польща
Частка ВВП, що виділена на освіту (%)	8,1	5,7
Чисельність населення (тис. осіб)	45 634	38 200
К-ть вищих навчальних закладів I – IV рівні акредитації (на початок 2010/2011 рр.)	846	470
Студентів у вищих навчальних закладах (університетах, академіях, інститутах) (тис. осіб)	2 491,3	1 927, 762
К-ть університетів у «шанхайському» рейтингу	0	2 (2010р.) 3 (2011р.)
Частка безробітних випускників	16,2	13

Таблиця складена за: джерело [4], [5], [6]

Аналіз показників таблиці 3 вказує, що за часткою ВВП, що виділяється на освіту, Україна суттєво випереджує Польщу. Треба відзначити, що відповідно до Конституції України, розміри бюджетних асигнувань на освіту повинні становити не менше 10% ВВП. Однак жодного разу з 1991 року не вдалося вийти на такий рівень фінансування освіти. В той же час, така норма законодавства є досить декларативною і навіть, на нашу думку, завищеною. За офіційними даними, у світі лише декілька країн витрачають на освіту більше 10% національного доходу. Це здебільшого невеликі острівні держави, розташовані в Тихому океані або Карибському басейні. З іншого боку, висока

частка виділених державою фінансових інвестицій в освіту є суттєво менша в грошовому еквіваленті, аніж 3-5 %, які виділяють високорозвинені держави з високим ВВП.

З даної таблиці бачимо, що кількість вищих навчальних закладів в Україні є значно більшою, аніж в Польщі, і рівень залучення молоді до здобуття вищої освіти є також вищим. Разом з тим, це тягне за собою проблему працевлаштування випускників. Частка безробітних випускників (за даними офіційної статистики) є вищою, аніж у сусідній Польщі. Насправді, цей показник занижений, а ще сумніше виглядає ситуація стосовно працевлаштування випускників за здобутим фахом. Ця проблема не є суто українською, вона постає не менш гостро і в Польщі.

Шукаючи відповідь на питання про відмінності оцінок системи освіти в Польщі та Україні, слід взяти до уваги стан науки в обох країнах. Одним з показників цієї позиції є Шанхайський рейтинг. До списку 2010 року увійшов Варшавський університет, а 2011 року – уже три польські університети – Варшавський, Ягеллонський та Катовіцький. Українським університетам жодного разу не вдалося увійти до цього рейтингу. Окремим питанням є специфіка критеріїв формування даного рейтингу, навколо яких не вщухають дискусії, однак відсутність України у цьому списку мусить наводити на думку про якість вітчизняної вищої освіти та запровадження європейських освітніх стандартів.

Підсумовуючи проведений аналіз, бачимо, що об'єктивні показники освітньої сфери не дали нам змоги просунутися у напрямі розуміння ставлення населення до освіти та мотивів оцінки. За логікою, наведені показники, більшість з яких на користь України, мали б корелювати з суспільним ставленням до освіти. Маючи протилежну ситуацію, спробуємо провести аналіз емпірико-соціологічних даних і виявити чинники, що впливають на оцінку освіти.

Методологія дослідження. Для аналізу використано дані п'ятої хвилі Європейського соціального дослідження (European Social Survey), проведеного 2010 року на репрезентативних вибіркових сукупностях країн Східної Європи, в тому числі України та Польщі. У Польщі опитано 1751 респондент, в Україні – 1931 особа. Для аналізу нами використано масив даних, розміщений на сайті ESS [7].

Аналіз результатів ESS дав змогу виявити суттєві відмінності в оцінці системи освіти респондентами Польщі та України, що засвідчують результати дослідження, відображені на рисунку 1. Метою нашого аналізу буде пошук відповіді про причини цієї відмінності у поглядах респондентів двох сусідніх країн. Серед переліку змінних ми спробуємо віднайти ті, які визначають різницю у поглядах на освіту між Польщею та Україною. Пошук залежності між рівнем задоволеності системою освіти та незалежними змінними дасть змогу зрозуміти, що має вплив на формування оцінок системи освіти в обох країнах. Результати кореляційного аналізу подані у таблиці 1.

Таблиця 1 – Кореляції задоволеності системою освіти

Змінна	Україна	Польща
Задоволеність життям	0,215	0,217
Зв'язок з етнічністю	0,051	–
Вік	– 0,097	–
Навчається	0,072	0,065
Оцінка матеріального стану	0,091	0,066
Додаткова освіта	– 0,074	0,118
Задоволеність працею	0,077	0,122
Довіра інституційна	0,398	0,367
Довіра особистісна	0,238	0,154
Місце проживання	–	0,073
Рівень освіти	–	– 0,115
Кількість років навчання	–	– 0,136
Зацікавленість політикою	–	0,091
Участь у виборах	–	0,068

У Польщі задоволеність системою освіти корелює з інституційною довірою ($r = 0,367$)¹. Це означає, що ті, хто мають довіру до державних інституцій, також добре оцінюють і систему освіти. Суттєвою також є кореляція рівня задоволеності системою освіти та задоволеності життям ($r = 0,217$). Відчуття особистого комфорту та задоволеності життям сприяє високій оцінці інших аспектів. Так, висока оцінка системи освіти корелює з особистісною довірою ($r = 0,154$)². Особи, які характеризуються високою довірою до інших людей, також добре оцінюють систему освіти. Таким чином, наявність довіри до інституцій держави та інших осіб, а також задоволеність життям визначають позитивний імідж системи освіти.

На рівень оцінки системи освіти має вплив кількість років навчання респондента ($r = -0,136$). Однак цей вплив є оберненим: більша кількість років навчання визначає нижчу оцінку освіти. Можливо, більш освічені особи бачать більше недоліків у системі освіти. На це вказує також кореляція з рівнем освіти ($r = -0,115$), показник якої також є від'ємним: чим вищий рівень освіти респондентів, тим нижчою є оцінка освіти. З цих даних очевидним є висновок, що більш освічені особи більш критично та нижче оцінюють систему освіти.

Рівень задоволеності системою освіти також корелює з задоволеністю працею ($r = 0,122$). Чим вища задоволеність працею, тим більша задоволеність і системою освіти. Припускаємо, що особи, задоволені працею, мають підстави бути задоволені і освітою, оскільки їх професійний статус визначається здобутою освітою. Задоволеність системою освіти корелює з отриманням додаткової

¹ Довіра визначалась шляхом виявлення довіри до парламенту, системи права, поліції, політиків, політичних партій, Європейського парламенту та ООН, Для аналізу сформовано інтегральний індекс довіри.

² Особистісна довіра вимірювалась питанням: чи більшості людей можна довіряти?

освіти ($r = 0,118$). Вищий рівень задоволеності освітою є серед осіб, які не отримували додаткової освіти. Це може означати, що особи, які отримали додаткову освіту, таким чином мусили покрити недоліки отриманої першої освіти. Така ситуація спонукала їх до нижчої оцінки системи освіти. Дещо нижчою, однак статистично значимою, виявилась залежність з оцінкою матеріальної ситуації ($r = 0,066$). Чим краще оцінена респондентом матеріальна ситуація, тим вищою є оцінка системи освіти. Задоволеність системою освіти корелює також з місцем проживання ($r = 0,073$). Респонденти сіл та малих міст більш задоволені освітою, ніж мешканці великих міст. Вищі оцінки системи освіти корелюють з перебуванням у системі освіти ($r = 0,065$). Краще оцінили систему освіти респонденти, які в даний час навчалися. Виявлено також кореляцію з зацікавленням політикою ($r = 0,091$). Особи, які мали менше зацікавлення політикою, краще оцінювали систему освіти. Кращі оцінки системи освіти виставили особи, які не брали участі у виборах ($r = 0,068$).

Отже, результати кореляційного аналізу вказують, що оцінка системи освіти поляками є функцією довіри до державних інституцій та інших людей. Позитивна оцінка системи освіти є частиною цієї довіри. В цілому, як засвідчують дані, позитивне ставлення до життя (щастя) формує також оцінку системи освіти. Особи, задоволені життям, висловлюють високу оцінку системі освіти.

Перший вимір має характер системний і пов'язаний з культурою довіри. На той факт вказує зв'язок довіри до системи освіти з позитивною оцінкою матеріального стану. Однак викликає подив і потребує додаткового аналізу той факт, що частіше позитивно висловлювалися про освіту особи, більш віддалені від політичного життя.

Другий вимір насамперед пов'язаний з рівнем освіти. Чим він вищий, тим гірше оцінюється освіта. Більш освічені особи бачать більше недоліків та проблем в освіті. Ймовірно, що висловлені оцінки є результатом установок та очікувань тих осіб. Респонденти, які здобули освіту та не змушені додатково навчатися, мають краще уявлення про освіту, ніж ті, хто додатково навчається. Очевидно, вони змушені надолужувати недоліки отриманої освіти, що знижує задоволеність станом речей в освіті. Задоволеність працею сприяє позитивним оцінкам освіти, оскільки особи значною мірою забезпечили собі роботу завдяки отриманій освіті. Краще також висловлюються стосовно освіти учні та студенти, які є учасниками освітнього процесу.

Отже, як засвідчують отримані дані, в Польщі більш задоволені освітою ті, хто має високу загальну довіру, є щасливим, має нижчу освіту, не цікавиться політикою і не повинен додатково вчитися. Ми проаналізували дані, що характеризують ставлення до системи освіти у Польщі. Нагадаємо, що Польща за результатами ESS належить до країн з високим рівнем задоволеності системою освіти.

Протилежною є ситуація в Україні. За результатами проведеного опитування, вона належить до держав, де задоволеність освітою є дуже низькою. Проаналізуємо механізми формування оцінок респондентами з України. Результати кореляційного аналізу вказують, що на Україні, як і в Польщі, вищі оцінки системи освіти висловлюють особи, задоволені життям ($r = 0,215$). На позитивну оцінку системи освіти має також вплив довіра до соціальних інститутів ($r = 0,398$) та довіра особистісна ($r = 0,238$). Чим вищою є довіра до інституцій, тим вища оцінка системи освіти. Задоволеність життям і довіра є головними детермінантами оцінки системи освіти в Україні.

Також виявлено залежність між приналежністю до етнічної групи та оцінкою системи освіти ($r = 0,051$). Вищою є оцінка системи освіти українцями, ніж етнічними меншинами. Задоволеність системою освіти також корелює з віком ($r = -0,097$). Молоді респонденти краще оцінювали систему освіти, ніж старші. Також виявлено зв'язок задоволеності освітою з перебуванням в системі освіти ($r = 0,072$). Учні та студенти краще оцінювали освіту, ніж особи, які безпосередньо не включені в систему освіти. Таким чином підтверджується факт, що перебування в системі освіти позитивно позначається на оцінці цієї системи. Має вплив на позитивну оцінку системи освіти в Україні і матеріальний стан респондентів ($r = 0,091$). Краща матеріальна ситуація визначає вищу оцінку системи освіти. З'являється також зв'язок задоволеності освітою з отриманням додаткової освіти ($r = -0,074$). Однак в Україні, на противагу Польщі, системою освіти задоволені ті, хто навчається додатково. Ймовірно, можливість додатково навчатися схиляє цих осіб до позитивної оцінки системи освіти. Також нами виявлено зв'язок задоволеності системою освіти та задоволеності працею ($r = 0,077$). Чим вищою є задоволеність працею, тим вищою є задоволеність освітніми інституціями.

Отже, на задоволеність системою освіти в Україні впливає довіра та задоволеність життям. Виявлено, що культура довіри має вплив на оцінку функціонування різних вимірів суспільного життя.

Особи з вищим рівнем довіри частіше будуть позитивно оцінювати різноманітні аспекти соціальної реальності. Такий механізм, очевидно, є універсальним та характерний і для Польщі, і для України. На оцінку освітньої системи мали також вплив такі змінні, як задоволеність працею, оцінка матеріальної ситуації та включення в систему освіти. Вище оцінювали освіту респонденти, які включені в систему освіти, які були задоволені працею та мали добрий матеріальний стан. Ідентичні механізми спостерігаються і в Польщі. Підтверджується, що вони мають універсальний характер. Однак з'являється різниця за умови отримання респондентами різних країн додаткової освіти. У Польщі респонденти, які отримували додаткову освіту, менше задоволені системою освіти, що зумовлюється витратами додаткових ресурсів задля покриття недоліків отриманої освіти. В Україні особи з додатковою освітою мають кращу думку про систему освіти. Можливо, вони переконані, що можливість додатково вчитися є перевагою системи освіти. У Польщі також спостерігається, що краще освічені особи є більш критичними стосовно освітньої реальності.

Отже, проаналізувавши найвищі коефіцієнти кореляції, можна констатувати, що оцінка системи освіти обумовлюється в однаковий спосіб як в Україні, так і в Польщі. Основною складовою цієї оцінки є довіра. Можливо оцінку системи освіти слід трактувати як елемент довіри. В культурах, де довіра є вищою, оцінка освіти також буде вищою, а там, де довіра є низькою, очікуємо гірше значення.

Висновки. Проведений емпірико-соціологічний аналіз ставлення суб'єктів освітнього простору до системи освіти дав змогу виявити чинники, які впливають на суспільну думку та формування оцінок. Об'єктивні показники, що характеризують систему освіти, – обсяг державних інвестицій в освіту, чисельність навчальних закладів, охоплення населення різними щаблями освіти, тривалість навчання, тощо – самі по собі не забезпечують якості освіти та не гарантують високої суспільної оцінки системи освіти. Суспільство як один з суб'єктів освітнього простору вибудовує свої оцінки виходячи з рівня інституційної довіри. Якість освіти трансформується в цілому у якість життя. Більшого значення набувають не формальні показники освіченості, а результати, які забезпечують громадянам відчуття матеріального, соціального, психологічного комфорту. Подальші наші дослідження будуть спрямовані на виявлення особливостей оцінки системи освіти студентською молоддю України та Польщі та механізмів формування цієї оцінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тоффлер Э. Шок будущего [Текст]: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 557с.
2. Національна доповідь про людський розвиток — 2011. Україна: на шляху до соціального залучення [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf
3. Інформаційно-аналітичні матеріали до початку нового 2011—2012 навчального року (дошкільна, позашкільна, загальна середня освіта) [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=50877&cat_id=46939
4. Вищі навчальні заклади. Загальноосвітні навчальні заклади [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>.
6. Academic Ranking of World Universities [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.shanghairanking.com/>
7. European Social Survey [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/index.php>.